

Delikt en Delinkwent, Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel

Delikt en Delinkwent, Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel

Delikt en Delinkwent, Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel

Vindplaats: DD 2006, 25, p. 415 Bijgewerkt tot: 01-04-2006

Auteur: C.J.H. Jansen[1]

Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel [2]

Deze bijdrage stelt de discussie uit de jaren dertig van de 20e eeuw over het legaliteitsbeginsel centraal. Mede naar aanleiding van buitenlandse denkbeelden en ontwikkelingen werd de vraag gesteld of dit beginsel niet vervangen moest worden door een ander, namelijk dat elk strafwaardig gedrag bestraffing vereiste. Deze opvatting brak baan, mede doordat de opvattingen in Nederland omtrent de verhouding tussen individu en staat zich langzaam maar zeker hadden gewijzigd. De bescherming van het individu tegen de staat verloor aan betekenis. Dit zorgde ervoor dat het legaliteitsbeginsel onder vuur kwam te liggen en de roep om het toestaan van analogische toepassing van strafbepalingen steeds luider werd. Doordat deze nieuwe visie in Duitsland nauw verbonden was met het nationaalsocialisme, was zij gedoemd ook in Nederland in diskrediet te raken. Het debat uit de jaren dertig van de vorige eeuw maakt duidelijk dat strafrecht en maatschappelijk-politieke opvattingen nauw met elkaar verbonden zijn.

1 Inleiding

Cesare Beccaria (1738-1794) formuleerde in zijn strijdschrift *Dei delitti e delle pene* (1764) als een van de grondbeginselen van het strafrecht dat alleen de wet de straffen mocht bepalen, die op misdaden worden gesteld. Op deze wijze werden de burger en zijn persoonlijke vrijheid het beste beschermd tegen de staat. Drie decennia later werkte Paul Johann Anselm von Feuerbach (1775-1833) Beccaria's beginsel uit en bedacht de adagia, die het strafrecht van de continentaal-Europese landen zouden veroveren: *nulla poena sine lege* (geen straf zonder wetsbepaling), *nulla poena sine crimine* (geen straf zonder strafbaar feit) en *nullum crimen sine lege poena legali* (geen strafbaar feit zonder wettelijke strafbepaling). Deze drie zijn later samengebond in één adagium: geen strafbaar feit, geen straf zonder voorafgaande strafbepaling, kortweg aangeduid als het legaliteits- of *nulla poena*-beginsel. De intrede van dit beginsel in het eind 18e eeuwse en 19e eeuwse strafrecht sloot aan bij het toenemende centralistische optreden van de wetgever in 17e en 18e eeuw, de functionele scheiding tussen wetgever en rechter die als uitvloeisel van de *trias politica*-gedachte in het staatsbestel van de meeste Europese landen werd ingevoerd, de opkomst van de generale preventie als straftheorie en het streven naar humanisering van het strafrecht. Het legaliteitsbeginsel kreeg een plaats in artikel 8 Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (1789): *Nul ne peut être puni qu'en vertu d'une loi établie et promulguée antérieurement au délit et légalement appliquée*. Het werd in Frankrijk wettelijk verankerd in artikel 4 Code Pénal en in Nederland in artikel 1 Sr. Algemeen wordt aangenomen dat artikel 1 Sr de toepasselijkheid van analogie in het strafrecht verbiedt.

Vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw openden Nederlandse (strafrechts)juristen de aanval op de zogeheten klassiek-liberale, individualistische strafrechtsopvatting, waarin het legaliteitsbeginsel en het verbod van analogie een centrale plaats innamen. Deze aanval kreeg

de wind in de zeilen onder invloed van de ontwikkelingen in Italië, Rusland en Duitsland. De veranderingen in die landen werden als revolutionair getypeerd. 'Het heeft den schijn, of met de groote revoluties van 1917, 1922 en 1933 een nieuw tijdvak van de wereldgeschiedenis is aangevangen, in vele opzichten een reactie op de individualiseerende, atomiseerende strevingen, begonnen met de vroege renaissance.' [3]

Deze bijdrage stelt de discussie uit de jaren dertig van de 20e eeuw over het legaliteitsbeginsel centraal. Openlijk werd de vraag gesteld of dit beginsel niet vervangen moest worden door een ander, namelijk dat elk strafwaardig gedrag ook bestraffing vereiste. Was het *nulla poena*-beginsel niet te beschouwen als een kind van het rationalistische liberaal-individualisme, dat uitging van de enkeling en diens zo weinig mogelijk te beperken vrijheidsdrang? De kritiek op het legaliteitsbeginsel vormde de kern van het debat over het strafrechtsdenken in Nederland gedurende het interbellum van de vorige eeuw. Buruma heeft het tijdvak tussen 1926 en 1950 gekarakteriseerd als de autoritaire periode in de ontwikkeling van het straf- en strafprocesrecht in de 20e eeuw. [4]

Een nieuwe visie op het strafrecht brak baan, mede doordat de opvattingen in Nederland omtrent de verhouding tussen individu en staat zich langzaam maar zeker wijzigden. Aan deze gewijzigde opvattingen zal ik in deze bijdrage eveneens enige aandacht schenken. In het kort draaide het om het volgende verband. Het belang van de staat of volksgemeenschap won aan kracht tegenover dat van het individu. In overeenstemming hiermee verloor de waarde van bescherming van het individu tegen de staat aan betekenis. In het strafrecht leidde dat ertoe dat het legaliteitsbeginsel onder druk kwam te staan en de roep om het toestaan van analogische toepassing van strafbepalingen steeds luider werd.

Tot slot beschrijf ik als laatste aandachtspunt in deze bijdrage de invloed van de genoemde buitenlandse denkbeelden en ontwikkelingen op de Nederlandse. De inspiratie voor het Nederlandse denken kwam grotendeels uit Duitsland. Het gegeven dat het verwante Duitse 'nieuwe' strafrecht nauw verbonden was met het nationaalsocialisme, deed Nederlandse aanhangers van het 'nieuwe' recht verzuchten dat sommige juristen 'niet in staat zijn Duitse geestelijke productie van den tegenwoordigen tijd objectief te beoordeelen. De roode lap voor den stier!' [5]

2 De 'nieuwe' ideeën over het strafrecht

In de juridische literatuur uit de eerste helft van de twintigste eeuw is veel geschreven over de verhouding tussen individu en gemeenschap. Steeds vaker werd de opvatting verdedigd dat de individuele vrijheid van de burger beperkt moest worden in het licht van gemeenschapsbelangen: het individu mocht niet ten koste van de gemeenschap beschermd worden. Gedurende lange tijd (de gehele 19e eeuw, het begin van de 20e eeuw) was de liberale of individualistische zienswijze in het recht - de afzonderlijke mens stond centraal - de heersende geweest. Natuurlijk uitvloeisel van een individualistisch stelsel is het bestaan van eigen rechten van het individu, waarin de staat niet mag ingrijpen. Analogische toepassing van strafbepalingen zou de mogelijkheid openen dat de staat, door middel van de rechter, het mede door de strafwet gegarandeerde vrije gebied van het individu betrad. Om die reden moest onverkort worden vastgehouden aan het *nulla poena*-beginsel. De organische of universalistische opvatting in het recht - de gemeenschap gold als uitgangspunt - kreeg echter vanaf de jaren dertig van de 20e eeuw de overhand. In deze opvatting is de mens naar zijn natuur een gemeenschapswezen. Plaats en taak van het individu worden alleen bepaald door de aard en het doel van de staatsgemeenschap. De staat mag ingrijpen in de vrijheid van de burger, indien een inbreuk wordt gemaakt op zijn rechtsorde. Van een recht van het individu om pas gestraft te worden als de bevoegdheid uitdrukkelijk bij wet aan de staat is toegekend, kan geen sprake zijn. De bekendste vertolker van dit gedachtengoed op strafrechtelijk gebied was I.P. Hooykaas. [6]

Wat was de consequentie van de 'nieuwe' opvatting over de verhouding tussen individu en

gemeenschap voor het strafrecht? De staat en zijn gezag hoorden voorop te staan. De staat vertegenwoordigde immers het Recht. Het 'nieuwe' denken vroeg dus om een sterk (autoritair) strafrecht, met rechters die over *Schlagkraft* beschikten en een opvoeding van de jeugd in organisaties, zoals in Duitsland de Hitlerjugend, SA en SS, waar zij behalve nieuwe idealen ook een krachtiger lichaam en geest opdeden (*sic*). De Amsterdamse rechter Nico Muller schreef dat vele als axioma's geldende strafrechtelijke beginselen (zoals openbaarheid van terechtzittingen, de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, de nauwkeurige delictsomschrijvingen en *nulla poena*) met de waarborging van de rechten van het individu verband hielden, maar dat de grote meerderheid van de moderne strafrechtsjuristen had laten merken dat ook zij erkende dat de liberale periode in het strafrecht voorbij was en zelfs dat zij inzag dat daarmee verschillende van de genoemde axioma's iets van hun absoluteheid hadden verloren. [7]

Van Oven reageerde in het *NJB* onthutst op de woorden van Muller. Zijn vertrouwen op de immuniteit van de Nederlandse juristen tegen het Duitse infectiegevaar was aan het wankelen gebracht. Muller juichte blijkbaar toe dat de liberale periode in het strafrecht voorbij was. 'Wij zijn er zeker van dat de overgrote meerderheid der Nederlandsche juristen aan deze regelen als beginsel nog willen vasthouden en zien in de gebeurtenissen in Duitschland een waarschuwing om juist nu daarvan niet af te wijken: duur bevochten volksvrijheden offert men niet op, als de tyrannie gelijk een pestziekte door de wereld trekt.' Ook W.A. Bongers kritiseerde de opvattingen van Muller fel. Laatstgenoemde had moeten laten zien waar hij stond: hij had een keuze moeten maken. Het nieuwe Duitse regime was niet het regime van de toekomst, maar een herleving van een barbaars verleden. [8] Er waren andere, meer gematigde geluiden hoorbaar. Een verklaard tegenstander van het 'nieuwe' denken als de Leidse hoogleraar J.M. van Bemmelen zei goed te begrijpen dat de tijd meebracht dat de gemeenschapsbelangen beter moesten worden behartigd. Hij waarschuwde echter voor de gevolgen: 'Tevens wordt in Duitschland van de daken geroepen dat nu verder de gemeenschap voorop zal staan en het individu er slechts voor de gemeenschap is. Dat te midden van die groote, steeds sterker wordende gemeenschap het individu voortdurend meer vereenzaamt, daarvoor heeft men in Duitschland blijkbaar niet het minste gevoel. Dat die vereenzaming op den duur leidt tot protest en criminaliteit is een gevaar, dat zeker niet denkbeeldig is.' En was het bovendien niet zo dat het toch ook de gemeenschap zelf was, die de meeste schuld droeg aan de omstandigheid dat een individu voor het eerst viel? [9] Muller heeft zich overigens later in stellige bewoordingen tegen het nationaalsocialistische gedachtengoed gekeerd. [10] Hij heeft in het begin van de jaren dertig de vileiniteit van het Duitse strafrechtsdenken onderschat.

3 Nationaalsocialistische uitwerking van het 'nieuwe' denken

De juristen uit de rijen van het strijdende nationaalsocialisme hadden voor de wet geen bijzondere verering: 'de op de wereldbeschouwing van het individualisme opgebouwde wet met haar koud, rationalistisch karakter, met haar levensvreemd en vaak harteloos formalisme (*summum ius, summa iniuria*) kan geen sympathie verwekken bij den in het volle, warme volksleven staanden politieken soldaat-uit-overtuiging'. In de nationaalsocialistische leer verdween ieder evenwicht in de verhouding tussen individu en staat (of in de in deze leer gebezigde terminologie de volksgemeenschap). Het credo was: het algemeen belang gaat voor het individueel belang. De nieuwe leer erkende alleen de volksgemeenschap en haar concrete ordeningen als oorsprong van het recht. De gemeenschap stond niet gelijk aan het totaal van de op een stuk grond levende individuen, maar vormde een organisch verband, bestaande uit langs natuurlijke weg uit het volk voortgekomen kleinere en grotere verbanden. Een strafbaar feit was dus steeds de schending van een in de zedelijke orde van de volksgemeenschap gegrondveste plicht tegenover die gemeenschap of een van haar verbanden of leden. De vrijheid van de enkeling werd begrensd door het ras- en volkseigen.

Dit betekende dat de rechtszekerheid van de volksgemeenschap en haar belang op de voorgrond stond: 'niet de individuele mensch als zoodanig, maar de Nederlandsche nationale Volksgemeenschap [heeft] aanspraak op de bescherming van het strafrecht, gewaarborgd door den rechter'. 'Wij Germanen zijn geen menschen die zorgeloos van den dag in den dag leven.' Wat voor de gemeenschap schadelijk was, was strafwaardig. De nieuwe strafrechtspraak moest dus *gemeenschapsvormend* zijn. Zij deed dit door zware bestraffing van hen, uit wier optreden een gezindheid sprak, welke op ontbinding van de gemeenschap was gericht (het oogpunt van de generale preventie). Het *nulla poena*-beginsel moest vervangen worden door een nieuw uitgangspunt: *nullum crimen sine poena* (geen misdaad zonder straf). Hoofdzaak was: eist het rechtsgevoel straf? Het rechtsgevoel was als een kenbron van recht minstens even goed als de wet, zo niet beter, mits dit gevoel maar gezond was, dat wil zeggen in overeenstemming met de volkse zedelijke orde. In de nationaalsocialistische opvatting bestond dus geen bezwaar tegen toelating van de redenering naar analogie in het strafrecht. [11]

Een belangrijke rol in de 'nieuwe' strafrechtspleging was weggelegd voor de vrederechtspraak. De vrederechter was bij uitsluiting bevoegd kennis te nemen van alle misdrijven en overtredingen, die de politieke vrede binnen de volksgemeenschap in gevaar brachten, de hoogste politieke belangen van de volksgemeenschap raakten of uit politieke beweegredenen waren begaan. [12]

4 Discussie in de eerste helft van de 20e eeuw over het *nulla poena*-beginsel en het verbod van analogie

A. Het begin van de discussie

Juristen pleitten aan het einde van de 19e eeuw alom voor ruimere bevoegdheden van de rechter ten opzichte van de wet. Dit zou hem in het strafrecht de mogelijkheid bieden om door het rechtsgevoel als grievend ervaren feiten toch strafrechtelijk aan te pakken ondanks het feit dat de gedraging niet expliciet onder het in de wet beschreven geval leek te passen. De analogie was een middel om het recht meer te doen wortelen in rechtsbeginselen, die voortvloeiden uit de volksovertuiging. Waar bovendien het parlement als wetgever tekortschoot, diende de rechter het voortouw te nemen. Deze rechterlijke vrijheid stond evenwel op gespannen voet met artikel 1 Sr en leverde gevaren op voor de rechtszekerheid en de belangen van het individu. Vooral B.M. Taverne, vanaf 1922 raadsheer in de Hoge Raad, zou zich als een geducht voorstander van de analogie in het strafrecht laten kennen. Hij zag geen strijd met het algemene wezen en het algemene karakter van het strafrecht. De rechter zocht juist aansluiting bij de normen en beginselen achter een concrete wetsbepaling. Analogie was volgens hem slechts toegestaan, indien het feit strafwaardig was volgens de grondgedachte van het betreffende artikel van de strafwet. De door de strafrechter gehanteerde extensieve uitlegging had van het *nulla poena*-beginsel een hol leerstuk gemaakt. Het toelaten van analogie kwam daarom neer op: vertrouwen in de rechter! De meerderheid van de NJV-leden wees echter zowel op de vergadering van 1922 als van 1934 de toelaatbaarheid van de redenering naar analogie in het strafrecht af. [13]

B. De achtergrond van de discussie en het praktisch belang

De vraag rijst waarom het *nulla poena*-beginsel in de jaren dertig van de vorige eeuw zo in het brandpunt van de belangstelling kwam te staan. Gaf de praktijk van alledag daartoe aanleiding? Bleef veel strafwaardig gedrag onbestraft, omdat de strafrechter vasthield aan een te strikte uitleg van de strafwet? Uit de literatuur van die tijd komt maar een tiental voorbeelden van een als te strikt ervaren rechterlijke interpretatie naar voren over de periode 1890-1937. [14] Een arrest van de Hoge Raad uit 1916 was het meest illustratief. Artikel 181 Sr voorzag in een strafverhoging bij ambtsdwang (artikel 179 Sr) en wederspanningheid (artikel 180 Sr), indien deze strafbare feiten of de daarmee gepaard gaande feitelijkheden enig lichamelijk letsel ten gevolge hadden. Een verbalisant werd tegen de borst gestompt, viel

daardoor, werd bij de keel gegrepen en werd zelfs gekrabd. Hij leed slechts pijn. Al deze feitelijkheden leverden daarom nochtans geen lichamelijk letsel in de zin van artikel 181 op, want hieronder viel pijn niet. [15] Uit de discussies van die tijd bleek evenmin dat veel strafwaardigs ongestraft bleef. Opnieuw was het aantal aangevoerde voorbeelden beperkt. Het meest werd verwezen naar het uitblijven van nieuwe strafwetgeving in verband met de popularisering van de auto in het maatschappelijk verkeer. Er was bijvoorbeeld geen wetsbepaling, die joyriding strafbaar stelde. Taverne wees daarnaast op het door smokkelaars-chauffeurs met volle vaart doorrijden, terwijl de ambtenaar slechts door tijdig opzij te springen, aan overrijding ontkwam. Deze gedraging was naar zijn zeggen nauwelijks kwalificeerbaar. [16] Tot slot waren er de gevallen, waarin de rechter zo ruim uitlegde dat beter gesproken kon worden van redeneren naar analogie. Naast het beroemde Electriciteitsarrest uit 1923 vielen twee andere uitspraken op. In één werd onder de beschadiging van telegraafwerken (het toenmalige artikel 351 Sr) beschadiging van telefoonpalen begrepen [17], in een ander werd ontucht met een vast slapend persoon gebracht onder ontucht met een bewusteloos persoon (artikel 247 Sr). [18] Zowel Röling als Wyers wezen erop dat het dus niet het praktische belang of de omvang van het bestreden kwaad van de redenering naar analogie kon zijn, die haar zo'n populair onderwerp maakte. [19] Er werden voornamelijk twee redenen aangevoerd, het symbolische karakter van het *nulla poena*-beginsel en de ontwikkelingen in Duitsland.

Het is met name Röling geweest, die er - in zijn tijd onbestreden - op heeft gewezen dat het *nulla poena*-beginsel als de *Glaubenssatz des heutigen Strafrechts* werd beschouwd. Het beginsel was geworden tot het symbool van de liberale overtuiging. 'Het is een soort conservatisme, een sterke liefde voor het symbool, dat de pleidooien tegen analogie meer draagt, dan de neiging tot beperking van het overheidsoptreden, die van het analogieverbod het gevolg is.' [20]

Ontwikkelingen in Duitsland bleven eveneens de discussie in Nederland voeden. Allereerst was er de zogenoemde *Lex-Van der Lubbe* van 29 maart 1933, die het de Duitse strafrechter mogelijk maakte om op bepaalde, tussen 31 januari en 28 februari 1933, gepleegde daden een zwaardere strafsancie toe te passen dan die voor het plegen van het delict in de betreffende strafbepalingen was opgenomen. Deze wijziging leek in overeenstemming met artikel 116 van de Reichsverfassung van Weimar, waarvan de formulering ruimte liet voor de oplegging van een tussen strafbare handeling en veroordeling wettelijk verzwaarde bestraffing van voor de verzwaaring gepleegde strafbare feiten. Vervolgens was in 1935 het oude artikel 2 van het Duitse Wetboek van Strafrecht vervangen door een nieuwe bepaling. Deze luidde als volgt: Bestraft wird, wer eine Tat begeht, die das Gesetz für strafbar erklärt oder die nach dem Grundgedanken eines Strafgesetzes und nach gesundem Volksempfinden Bestrafung verdient. Findet auf die Tat kein bestimmtes Strafgesetz unmittelbar Anwendung, so wird die Tat nach dem Gesetz bestraft, dessen Grundgedanke auf sie am besten zutrifft.

Deze bepaling liet het *nulla poena*-beginsel los en stond analogie toe in het strafrecht: *nullum crimen sine poena* (geen strafbaar feit zonder straf). De nieuwe bepaling werd overgenomen krachtens een door de senaat en volksdag van de 'Vrije Stad' Dantzig (het huidige Gdansk) vastgestelde machtigingswet van 24 juni 1935. Volgens artikel 103 van het Verdrag van Versailles had de Volkenbond de taak ervoor te waken dat de wetgeving van Dantzig in overeenstemming bleef met haar Grondwet. Het Permanente Hof van Internationale Justitie te Den Haag oordeelde dat de nieuwe wetgeving onverenigbaar was met de in de Grondwet van Dantzig belichaamde rechtsstaatgedachte en eveneens in strijd met de daarin opgenomen grondrechten (zoals het recht van persoonlijke vrijheid). [21]

Iedere strafrechtsjurist uit die tijd ging er vanuit dat artikel 1 Sr de strekking had analogie uit te sluiten, ook al was het al dan niet toelaten van analogie op zichzelf weer een uitleg van deze bepaling door de rechter. Het stond hem immers vrij om de grenzen anders te trekken.

Hoewel niemand, zelfs niet de katholieke rechtsfilosoof Duynstee, het *nulla poena*-beginsel als natuurrechtelijk, en dus als eeuwig en onveranderlijk beschouwde, had het sterke absolute trekken. [22] Een toenemend aantal juristen vond echter enige relativering van het beginsel op zijn plaats in het licht van de nieuwe maatschappelijk-politieke omstandigheden. Het werd daarmee in hun opvatting teruggebracht tot een regel van praktisch strafrechtsbeleid. De voor- en nadelen van handhaving van het analogieverbod werden met kracht voor het voetlicht gebracht. Het debat tussen voor- en tegenstanders van het verbod ontbrandde pas goed in 1934 naar aanleiding van de verschijning van de NJV-pleadadviezen van Hooykaas en A.J. Marx over de verhouding tussen individu en staat.

C. De discussie

In de jaren dertig groeide het aantal voorstanders van de toelaatbaarheid van analogie in het strafrecht. Hun voormannen waren de reeds genoemde Taverne en de Utrechtse hoogleraar in het strafrecht, W.P.J. Pompe. Zij wezen erop dat het *nulla poena*-beginsel pas gedurende een korte historische periode gelding had in de meeste Europese landen en dat het in een aantal democratieën (bijvoorbeeld in Denemarken en Engeland) niet de grondslag van de strafwetgeving vormde. Daarnaast kende in eigen land artikel 17 van het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande (1815) evenmin een met artikel 1 Sr vergelijkbare bepaling. Het beginsel ondermijnde een deugdelijke bestraffing van de criminaliteit en getuigde van een grenzeloze overschatting van de rechten van het individu tegenover de staat en van een schromelijke bevoorrechtiging van misdadigers. In de woorden van Pompe: 'Het is in Duitschland gezegd, maar toch zeg ik het hier nog eens: we hebben ten aanzien van de straf ons goede geweten verloren. Tegen deze houding ten aanzien van de straf komt thans verzet. Met name in Duitschland, maar dat is geen reden om ons hier afzijdig te houden.' [23] Taverne liet over de onwenselijkheid van het legaliteitsbeginsel weinig misverstand bestaan: 'De Waarheid der vonnissen, de deugdelijkheid der strafrechtspraak, de handhaving der rechtsorde met eerbiediging van alle redelijke eischen van individueele rechtszekerheid, worden door de analogie gediend.' [24]

Naast de uitgesproken groep voorstanders van de toelaatbaarheid van analogie in het strafrecht wensten sommige strafrechtsjuristen aan de strafrechter een zo'n grote uitlegvrijheid toe te staan dat zij materieel gezien ook als voorstanders van analogie hebben te gelden. Ik noem Wyers, De Beneditty en Röling. Zij gingen formeel uit van een gebondenheid van de rechter aan de wet, maar tegelijkertijd hadden zij geen bezwaar tegen een uitleg van een strafbepaling naar haar grondgedachte, doel of bestemming, dan wel haar haar zin of strekking (de zogeheten teleologische uitleg). Bij werkelijke leemten van de wet diende de wetgever in te grijpen en gold het *nulla poena*-beginsel. De rechter hoorde in het Nederlandse staatsbestel uiteindelijk niet op de stoel van de wetgever te zitten. 'Voor [het] vertrouwen [in het staatsgezag] is het gevoel van veiligheid, dat de gebondenheid van den rechter aan de strafwet geeft, grooter steun dan ontevredenheid over ontoereikendheid der wet daardoor nadeel kan zijn.' Vooral Wyers wees erop dat het grondvesten van de rechtszekerheid enkel op het vertrouwen in de rechter, neerkwam op het haar prijsgeven. [25] De tegenstanders van analogie in het strafrecht bestreden de voorstanders te vuur en te zwaard. Zij hamerden op het rechterlijk gezag en de bedreiging van de persoonlijke vrijheid en de individuele rechtszekerheid. Het *nulla poena*-beginsel van artikel 1 Sr was het postulaat van de ware rechtsstaatgedachte, dat meebracht dat ook de rechten van het individu tegen de staat werden beschermd. Elke wet en in het bijzonder de strafwet vormden een *magna charta libertatum*. Het beginsel was bovendien een waarborg voor de rechterlijke onafhankelijkheid en een uitvloeisel van de in Nederland verankerde *trias politica*-leer. Of zoals Van Oven de kernvraag in deze kwestie in 1934 al onder woorden bracht:

Voor ons gaat het er om of men de gevallen, waarin de burger in zijn vrijheid en vermogen getroffen zal worden, slechts zal laten bepalen, zooals tot dusver, door een gezag waaraan hij

zelf deel heeft en dat na uitvoerige en openbare, schriftelijke en mondelinge wisseling van gedachten en terwijl de openbare meening haar stem kan laten hooren, de beslissing neemt; dan wel of men deze ook in handen wil geven aan een macht die, zonder aan iemand verantwoordelijk te zijn, zonder praeventieve contrôle der openbare meening, zonder invloed van den burger zelf, over zijn vrijheid, vermogen, over zijn maatschappelijk bestaan zal beschikken.

[26]

In tijden van woelingen en politieke spanning was de rechter niet het geschikte orgaan om de strafbaarheid van niet uitdrukkelijk strafbaar verklaarde gedragingen te beoordelen. De grote angst was dat de rechter een politiek persoon zou worden. Niet alleen zijn persoon, maar ook zijn wereld-, levens- en maatschappijbeschouwing kreeg veel meer invloed dan bij gewone wetstoepassing voor de hand lag. De rechter moest echter zo veel als mogelijk buiten politieke kwesties blijven om op deze wijze te vermijden dat zijn oordeel voorwerp werd van publieke discussie. Toelating van analogie was daarom schadelijk voor het vertrouwen van het publiek in de objectiviteit van de rechter (evenals overigens het gezag van de politie en het Openbaar Ministerie, die gedwongen werden vaker een lastige afweging te maken over al dan niet opsporen en vervolgen, dreigde te worden ondermijnd). [27]

D. Het einde van de discussie: het nieuwe artikel 1 Sr

Het verbod van analogie sneuvelde in de bezettingstijd. Bij Besluit van 9 juni 1943 (Verordening 62/1943) werd aan artikel 1 Sr een volzin toegevoegd, luidende:

Valt een feit niet onder den tekst, doch wel onder de grondgedachte van eene wettelijke strafbepaling, zoo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.

De waarnemend hoofdredacteur van het *NJB*, J. Milders, beëindigde zijn bespreking van het nieuwe artikel met de curieuze woorden: 'Positief gesteld: het nieuwe voorschrift beantwoordt aan ons eigen gezond rechtsgevoel.' Zijns inziens was er geen reden om te vrezen voor de individuele rechtszekerheid: het was toch bekend, hoe behoedzaam het Duitse Reichsgericht op dit punt te werk was gegaan. Pompe, hoewel een voorstander van analogie in het strafrecht, wenste een wijziging van artikel 1 Sr voor de bezettingstijd niet te verdedigen. Hij achtte het gebruikte geneesmiddel te krachtig voor de kwaal. [28]

5 Vermeende Romeinsrechtelijke oorsprong van het *nulla poena*-beginsel

De nationaal-socialisten hadden een uitgesproken afkeer van het Romeinse recht. Punt 19 van het NSDAP-partijprogramma eiste dan ook de vervanging van het de materialistische wereldorde dienende Romeinse recht door een Duits gemeenrecht, dat wortels had in het Germaanse recht. Het Germaanse recht werd geassocieerd met sociale bewogenheid, volkseigenheid, nationaal gevoel en gemeenschapszin. In scherp contrast met het Germaanse recht stond het Romeinse recht: dat was individualistisch, volksvreemd, liberaal en dus a-sociaal. [29] De kwalificaties hebben ook in Nederland haar sporen nagelaten. De bekende advocaat J.A. Levy (1838-1920) noemde het Romeinse recht wreed, star egoïstisch, hard als staal en van een ijsskoude logische kracht. Het recht dat waarlijk de vrucht vormde van een *ars boni et aequi*, was het Germaanse recht. Hierin overheersten de lenigheid, de plooibaarheid en het sociaal gevoel, kenmerken die bij uitstek bij de Nederlandse volksgeest pasten. [30]

Ten aanzien van het *nulla poena*-beginsel is, met name in Duitsland, beweerd dat het moest verdwijnen, omdat dit beginsel uit het Romeinse recht zou voortkomen. Slechts het Germaanse recht was voor hen *massgebend* en dit recht had het beginsel juist niet aanvaard.

[31] Een echo van deze opvatting was terug te vinden bij Hooykaas, die de receptie van het Romeinse recht 'in het bijzonder uit de individualistische periode van het romeinse rijk' plaatste in 'een voortschrijdend proces van onafhankelijk, zelfstandig, zelf-verantwoordelijk worden van den afzonderlijken mensch'. Ook hij vond dat het *nullum crimen sine*

lege-beginsel enige tijd, nadat een nieuw organisch of universalistisch wetboek van strafrecht in werking was getreden, prijs gegeven zou kunnen worden. [32] De Nederlandse jurist G.T.J. de Jongh schreef in zijn boekje over het proces-Van der Lubbe dat vele Nederlandse en vooraanstaande Duitse juristen algemeen van mening waren dat de Romeinse rechtsregel *sine lege, nulla poena* nog altijd gold, maar dat de Duitse wetgever onder deze leer was 'doorgezwommen en het anders had bepaald'. 'De Duitse wetgever heeft in den laatsten tijd wel sterkere stukjes vertoond en als hij op godsdienstig gebied tot Wodan, Thor en Donar wil terugkeeren, dan baart het geen verwondering, dat zij de geheele Duitse strafwetgeving hare beste loten afsnijdt en zich weer gaat instellen op de Sachsenspiegel en andere middeleeuwsche gebruiken.' [33]

6 Slotbeschouwing

Het strafrecht werd volgens Buruma in de autoritaire periode beschouwd als een van de instrumenten om te bepalen wie deel mocht uitmaken van de gemeenschap en wie niet. Iemand plaatste zich buiten de gemeenschap door zich te vergrijpen aan het gemeenschapsbelang. [34] De gemeenschap had het recht om daartegen hard op te treden door het opleggen van zware straffen en door ruime (analogische) toepassing van de wetsbepalingen. Het is opvallend, zoals Groenhuijsen in zijn Tilburgse rede ook al constateerde, dat de theorie van het autoritaire strafrecht werd opgebouwd rondom dezelfde basisbegrippen als de leer van het klassieke strafrecht: rechtszekerheid, vrijheid en rechtsstaat. De inhoud van deze begrippen veranderde evenwel wezenlijk. De rechtszekerheid gold de gemeenschap eerder dan het individu. De vrijheid van de enkeling werd getransformeerd tot een door morele plichten beheerste vrijheid van de ras- en volksgenoot en was niet langer die van de burger met een staatsvrije sfeer om zich heen. De 'nieuwe' rechtsstaat bracht de zekerheid van de vervolging van al het strafwaardige gedrag in plaats van de zekerheid dat alleen *wettelijk* onrecht werd bestraft. [35]

Het strafrecht raakte vanaf de jaren dertig in een identiteitscrisis: het kraakte in zijn voegen als gevolg van het 'nieuwe' strafrechtsdenken. De ontwikkelingen in Duitsland legden een hypotheek op de Nederlandse discussie: aan het einde van de jaren dertig werd langzaam maar zeker duidelijk dat het een dubieus licht was dat uit het oosten tot ons kwam. Röling verwoordde in 1935 het dilemma op heldere wijze: 'Er geschiedt onrecht in Duitschland, veel onrecht, hevig onrecht. Er is onrecht daarbij, dat van hoogerhand niet alleen wordt geduld, maar zelfs bevorderd. Is dit reden om de Duitse litteratuur en wetgeving verder te negeeren? Allerminst. De nieuwe orde heeft naast het meest afkeurenswaardige (zoals de hetze tegen joden) ook voortreffelijke dingen gedaan.' [36] Keer op keer voelden Taverne en Pompe zich echter toch geroepen duidelijk te maken dat zij hun opvattingen over het leerstuk van de toelaatbaarheid van de analogie in het strafrecht niet ontleenden aan Duitse voorbeelden. Taverne riep bijna wanhopig uit dat de bestrijders van de analogie vergaten 'dat de rechtspraak bij analogie *de gewone toestand is*, door alle eeuwen heen als de meest natuurlijke zaak van de wereld beschouwd en dat het verbod van analogie (...) in het strafrecht een noodmaatregel was, welke bovendien wonderwel paste in het ultra-individualistische karakter van het toenmalige strafrecht en het wetsfetischisme van dien tijd'. [37] De opvatting dat het *nulla poena*-beginsel moest worden losgelaten, wanneer ook de dragende staatsrechtelijke beginselen (zoals de *trias politica* en de individualistische wereldbeschouwing) veranderden, was evenwel gedoemd besmet te raken door de associatie met gelijkkluidende nationaalsocialistische denkbeelden.

De meeste Nederlandse juristen stonden voor objectiviteit in het academische onderwijs en onderzoek en in de rechtspleging. In de nationaalsocialistische opvatting van wetenschap was echter sprake van systematische vermenging van politiek en rechtsbeoefening. Zoals de NSB'er R. van Genechten, vanaf 1943 hoogleraar in het strafrecht aan de gesloten Leidse universiteit, zei in een toespraak tijdens de eerste landdag van het Studentenfront in

november 1941: 'elke wetenschap, die iets heeft gepresteerd en die grote dingen voor het volk heeft gedaan, is politiek geweest'. [38] Ook de rechtspraak behoorde naar nationaalsocialistische opvatting politiek te zijn, terwijl de Hoge Raad en lagere rechterlijke instanties angstvallig trachtten te vermijden in politiek vaarwater terecht te komen, met alle gevolgen van dien. [39] Bonger luidde al in 1935 de doodsklok voor het 'nieuwe' strafrecht: 'Het 'nieuwe' strafrecht is het recht van de dictaturen, de fascistische en de kommunistische.' Hij voorspelde: 'Geweld en nog eens geweld op alle gebieden des levens, onkunde en onmacht, fanatisme en gebrek aan respect voor de persoonlijkheid ...' 'Het is afzichtelijk en barbaarsch. Mogen wij nog beleven dat dit alles, het 'nieuwe' strafrecht inkluis, in den Orkus verdwijnt.' [40] Hij heeft dat helaas overigens zelf niet meer mogen meemaken: hij beroofde zich na de Duitse inval op 14 mei 1940 van het leven.

Het 'nieuwe' artikel 1 Sr is na afloop van de Tweede Wereldoorlog uiteindelijk in de orcus verdwenen. Tegelijkertijd introduceerden artikel 26 en 27 Buitengewoon Besluit Strafrecht (BBS) straf voor gedragingen, die tijdens de oorlog niet strafbaar waren. Daarvoor was het noodzakelijk dat artikel 3 BBS artikel 1 Sr opzij zette. Het was voor de juridische wereld een geruststellende gedachte dat het wederom de wetgever was, die de grenzen van de strafbaarheid nauwkeurig vaststelde en de grens tussen strafbaar en niet strafbaar onrecht bepaalde. Hiermee werd recht gedaan aan de rechtszekerheid voor de burger, ook al ging het om een *ex post facto* strafbedreiging. [41] De oude, wenselijke verhouding tussen wetgever en rechter was weer in ere hersteld. De discussie over het 'nieuwe' strafrecht en de toelaatbaarheid van analogie in het strafrecht verstomde na 1945. [42] Dit neemt niet weg dat over de vraag of het legaliteitsbeginsel in de moderne tijd een onmisbaar onderdeel uitmaakt van de waarborgen tegen (excessieve) machtsuitoefening door de overheid, nog steeds gedebatteerd wordt. [43] Het debat uit de jaren dertig van de vorige eeuw maakt duidelijk dat strafrecht en maatschappelijk-politieke opvattingen nauw met elkaar verbonden zijn. Hoe groter de maatschappelijke onzekerheid is en hoe minder de burger vertrouwt op het oplossend vermogen van de politiek, des te sterker wordt de roep om een krachtig strafrecht. Het is de taak van de strafrechtsjurist het evenwicht te bewaren, zich niet te laten leiden door de politieke waan van de dag en het strafrecht niet te laten verworden tot louter een instrument van misdadbestrijding.

Voetnoot

[1]

Hoogleraar rechtsgeschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen en bijzonder hoogleraar Romeins recht Universiteit van Amsterdam

[2]

Citeerwijze: C.J.H. Jansen, 'Enige beschouwingen over het 'nieuwe' strafrechtsdenken in de jaren dertig van de 20e eeuw aan de hand van het legaliteitsbeginsel', *DD* 2006, 25.

[3]

I.P. Hooykaas, 'De toekomst van het strafrecht', *TvS* 1936, p. 407.

[4]

Van Ruller 1980, p. 22 noemde als andere thema's in de discussie: het doel van de straf, de mate van bescherming van de verdachte in het strafproces en de vraag naar de verscherping van de vrijheidsstraf. Zie Y. Buruma, 'Inleiding: een strafrechtelijke ideeëngeschiedenis van de 20e eeuw', in: Y. Buruma (red.), *100 jaar strafrecht. Klassieke teksten van de twintigste eeuw*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1999, p. 15-17.

[5]

B.M. Taverne, 'Nulla poena ...', *TvS* 1936, p. 12 en p. 30.

[6]

I.P. Hooykaas, 'Komt bij de bescherming van de individuele vrijheid in ons huidig

strafrecht en strafprocesrecht de gemeenschap te kort? Zoo ja, welke wijzigingen dienen dan in onze wetgeving te worden aangebracht?', *HNJV* 1934-I, p. 1-158 en I.P.

Hooykaas, 'De toekomst van het strafrecht', *TvS* 1936, p. 405 e.v.; Th.R.J. Wyers, 'Nulla poena sine lege', in: *Annalen van de Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland*, Den Haag: Ten Hagen's Drukkerij en Uitgevers-Mij N.V. 1936, p. 38 e.v.; W.P.J. Pompe, 'Inleiding voor de Vereeniging voor Strafrechtspraak', *W.* 1934/12750; zie D. Venema, 'Het recht en de rechterlijke macht tijdens de Duitse bezetting', in: J. Barendsen & D. Venema, *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2004, p. 21-22; C.J.H. Jansen, 'De spagaat van de leden van de Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog', *NJB* 2005, p. 883-885.

[7]

N. Muller, 'Nieuw strafrecht in nieuw Duitschland', *Maandblad voor Berechting en Reclasseering van Volwassenen en Kinderen* 1933, p. 257-258; J.L. van Eck, 'De bestrijding der misdaad in Duitschland onder het nationaal-socialistisch regiem', *TvS* 1937, p. 91 e.v.; P. Kleene, 'Nationaalsocialistisch strafrecht', *TvS* 1938, p. 231 e.v.; Van Ruller 1980, p. 23; J. Silvis, 'Nationaal-socialistisch strafrecht', *Recht en kritiek* 1987, p. 31 e.v.; S. van Ruller & S. Faber, *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813. Ontwikkelingen in wetgeving, beleid en praktijk*, Amsterdam: VU Uitgeverij 1995, p. 22-25.

[8]

Redactie *NJB*, 'Themis op de pijnbank', *NJB* 1933, p. 472; W.A. Bongers, 'Het 'nieuwe' strafrecht', *Rechtsgeleerd Magazijn* 1935, p. 236 e.v.

[9]

Van Bemmelen, 'Interventie', *HNJV* 1934-II, p. 136. Zie ook zijn bespreking van het preadvies van Hooykaas, *W.* 1934/12767, p. 1-3.

[10]

Zie zijn reactie, getiteld 'Aan de Redactie van het Nederlandsch Juristenblad (Sine ira-met studie)', *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* 1933, p. 312-314.

[11]

R.J.M.H. Brouwers, 'Het gezonde rechtsgevoel van het Volk als bron van Strafrecht', *Nieuw Nederland* 1942, p. 915 e.v. (voor eerste citaat: p. 935); J.H. Carp, *Een half jaar rechtspraak van het Vrederechtshof*, Utrecht: Nenasu 1942, p. 10 e.v. (voor tweede citaat: p. 17); J.H. Carp, *Beginselen van Nationaalsocialisme*, Utrecht: Nenasu 1942; R.J.M.H. Brouwers, 'Gedachten over het strafrecht (I-IV)', *Het Rechtsfront* 1943, p. 133, p. 137, p. 149 en p. 153; Groenhuijsen 1987, p. 33-34.

[12]

Over de vrederechtspraak: G.E. Mulder, *Schijn van recht. De geschiedenis van de vrederechtspraak gedurende de Duitse bezetting*, Arnhem: Gouda Quint 1995.

[13]

J.H.A. Lokin & C.J.H. Jansen, *Tussen droom en daad*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995, p. 197 e.v.; zie eveneens M.S. Groenhuijsen & F.P.E. Wiemans, *Van electriciteit naar computercriminaliteit*, Arnhem: Gouda Quint 1989, p. 49 e.v.

[14]

N. de Beneditty, 'Analogische toepassing in het strafrecht', *NJB* 1937, p. 198-201; G.E. Langemeijer, 'Analogische toepassing van strafbepalingen', *TvS* 1938, p. 49-52.

[15]

HR 10 januari 1916, *NJ* 1916, p. 481.

[16]

Taverne 1936, p. 32.

- [17] HR 21 november 1892, *W.* 1893/6282.
- [18] Hof Leeuwarden 31 augustus 1904, *W.* 1904/8238. Een tiental andere voorbeelden (waaronder het hinderlijk volgen is het hinderlijk voor iemand uit lopen) bij De Beneditty 1937, p. 221-223; Langemeijer 1938, p. 45-49.
- [19] Wyers 1936, p. 36; B.V.A. Röling, 'Analogische toepassing van strafbepalingen', *TvS* 1938, p. 2.
- [20] Röling 1938, p. 2.
- [21] Zie J.H.W. Verzijl, 'Nationaal strafrecht voor het internationale forum', *W.* 1935/12997; R. Levy, 'Het Permanente Hof van Justitie en het nieuwe strafrecht', *NJB* 1936, p. 121 e.v.
- [22] Duynstee 1936, p. 7-8; D. van Eck, 'Enkele beschouwingen omtrent het nulla-poena-beginsel', in: *Opstellen over recht, wet en samenleving, op 1 oktober 1948 door vrienden en leerlingen aangeboden aan Prof. mr W.P.J. Pompe*, Nijmegen-Utrecht: Dekker & Van de Vegt 1948, p. 55 e.v.
- [23] Pompe, 'Interventie', *HNJV* 1934-II, p. 151.
- [24] Redactioneele meeningen en meningsverschillen (Nulla poena sine lege), *TvS* 1934, p. 1 e.v. (toegeschreven aan Taverne); Taverne 1936, p. 1 e.v. (p. 35).
- [25] Wyers 1936, p. 63-70, p. 73 e.v. (citaat p. 76); De Beneditty 1937, p. 228-229; Röling 1938, p. 28 e.v. Hij was overigens eerder van mening geweest dat de Nederlandse wetgever het voorbeeld van de Duitse moest volgen en analogie diende mogelijk te maken: B.V.A. Röling, 'De ontwikkeling van het Strafrecht in Duitschland II', *W.* 1935/12960, p. 3.
- [26] J.C. van Oven, 'De regel 'nulla poena sine lege praevia poenali'', *NJB* 1934, p. 389-390.
- [27] J.P. Fockema Andreae, 'De analogische toepassing van strafbepalingen', *Rechtsgeleerd Magazijn* 1922, p. 344 e.v.; V.H. Rutgers, *Strafrecht en rechtsstaat, rede ter gelegenheid van de 73e herdenking van de Stichting der Vrije Universiteit op 20 oktober 1933*, Amsterdam: De Standaard 1933; Van der Donk, *TvS* 1935, p. 337 e.v.; Wyers 1936, p. 81 e.v.; de preadviezen voor de Vereniging voor Strafrechtspraak uit 1937 en de gedachtenwisseling daarover in *TvS* 1938, p. 1-96, m.n. Langemeijer; J.M. van Bemmelen, 'De Analogie in de vergadering der Vereniging voor Strafrechtspraak', *NJB* 1937, p. 978-979; zie Groenhuijsen & Wiemans 1989, p. 57 e.v.
- [28] Zie J. Milders, 'Het einde van den strijd over de analogie in het strafrecht', *NJB* 1943, p. 253 e.v.; kritiek op Milders door C.A.A.M. van der Kroon, 'Oude wijn in nieuwe zakken', *NJB* 1943, p. 325 e.v.; W.P.J. Pompe, 'Verruiming van de toepasselijkheid van wettelijke strafbepalingen', *TvS* 1943, p. 105 e.v.; R.J.H.M. Brouwers, 'Het nieuwe artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht', *Nieuw Nederland* 1944, p. 610 e.v.; R.J.H.M. Brouwers, 'De toepassing van het nieuwe artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht', *Nieuw Nederland* 1944, p. 687 e.v. De Hoge Raad protesteerde niet tegen de

wetswijziging: J.N.M.E. Michielsen, *The nazification and denazification of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands*, Maastricht: Universitaire Pers Maastricht 2004, p. 148.

[29]

K. Luig, 'Die soziaethischen Werte des römischen und germanischen Rechts in der Privatrechtswissenschaft des 19. Jahrhunderts bei Grimm, Stahl, Kutze und Gierke', in: G. Köbler (Hrsg.), *Wege Europäischer Rechtsgeschichte. Karl Kroeschell zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main: Lang 1987, p. 281 e.v.; K. Luig, 'Römische und germanische Rechtsanschauung, individualistische und soziale Ordnung', in: J. Rückert & D. Willoweit (Hrsg.), *Die Deutsche Rechtsgeschichte in der NS-Zeit; ihre Vorgeschichte und ihre Nachwirkungen*, Tübingen: Mohr 1995, p. 95 e.v.

[30]

J.A. Levy, 'Interventie', *HNJV* 1894-II, p. 25.

[31]

Van der Donk 1935, p. 338-339.

[32]

Hooykaas 1934, p. 122; Hooykaas 1936, p. 406.

[33]

G.T.J. de Jongh, *De brand. Het proces Van der Lubbe*, Amsterdam: Blitz 1934, p. 52 (zie ook p. 110).

[34]

Buruma, 'Inleiding', in: Buruma 1999, p. 15-17.

[35]

Groenhuijsen 1987, p. 35.

[36]

B.V.A. Röling, 'De ontwikkeling van het Strafrecht in Duitschland I', *W.* 1935/12959, p. 1.

[37]

Taverne 1936, p. 28.

[38]

Ontleend aan S. van Walsum, *Ook al voelt men zich gewond. De Utrechtse universiteit tijdens de Duitse bezetting*, Utrecht: Universiteit Utrecht 1995, p. 75.

[39]

Jansen 2005, p. 882-883, p. 885.

[40]

Bonger 1935, p. 266.

[41]

Zie Van Eck 1948, p. 66.

[42]

Vgl. H.J. Vaags, *Analogische toepassing van strafbepalingen* (diss. Leiden), 1947.

[43]

Zie bijvoorbeeld Groenhuijsen 1987, p. 45 e.v.

Copyright © Kluwer 2012
Kluwer Online Research

Dit document is gegenereerd op 22-03-2012

Op dit document zijn de algemene leveringsvoorwaarden van Kluwer van toepassing.